

# Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia 22 (2024)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.22.10

**Jacek Kulbaka**

Akademia Pedagogiki Specjalnej w Warszawie

ORCID 0000-0001-9458-8455

## **Maria Grzegorzewska (1887–1967) – pionierka kształcenia specjalnego w Polsce. Osiągnięcia naukowe i organizacyjne**

### **Wprowadzenie**

Maria Grzegorzewska (1887–1967) należy do grona najwybitniejszych uczonych i działaczy oświatowych w Polsce w XX wieku. Wincenty Okoń określił ją jako „kreatorkę pedagogiki specjalnej w Polsce” i zaliczył do grupy „najwybitniejszych kobiet w naszym kraju”<sup>1</sup>. W podobnym tonie wypowiadało się wielu polskich pedagogów, w tym m.in.: Władysław Radwan, Ryszard Wroczyński, Stanisław Mauersberg, Janina Doroszevska, Kazimierz Kirejczyk, Jerzy Zawieyski, Natalia Han-Ilgiewicz oraz, co ważne, słuchacze i absolwenci Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej<sup>2</sup>.

Kształcenie specjalne w czasach Grzegorzewskiej zaliczano do tzw. pedagogiki leczniczej. Termin ten wywodził się z piśmiennictwa niemieckojęzycznego z lat 60. XIX w. (Georgens, Deinhardt, Heller i inni). Terminologia ta, podobnie jak metodyka kształcenia (metoda ośrodków zainteresowań) rozpowszechniła się w całej Europie, także na gruncie polskim. Dalsze przemiany nazewnictwa i paradygmatów w kształceniu specjalnym skutkowały upowszechnieniem pojęcia „pedagogiki specjalnej” (*special education*). Rzeczniką takiej zmiany była m.in. Grzegorzewska.

W I połowie XX w. w systemie szkolnictwa specjalnego w Polsce wyodrębniło kilka rodzajów niepełnosprawności dla: głuchoniemych, niewidomych, moralnie

---

1 W. Okoń, *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa 2000, s. 123 i 143.

2 E. Tomasiak, *Ocalić od zapomnienia. Maria Grzegorzewska w relacjach ze współczesnymi*, Warszawa 1998; *taż*, *Marii Grzegorzewskiej listy do przyjaciół*, Warszawa 2002; *taż*, *Przyjaźń w pedagogice Marii Grzegorzewskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2004, nr 3–4, s. 89–94; N. Han-Ilgiewicz, *Maria Grzegorzewska*, [w:] *Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej*, wybór i oprac. U. Eckert, M. Gawarecka, Warszawa 1989, s. 139; K. Drozdowicz, *Maria Grzegorzewska w moich wspomnieniach*, [w:] *Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej...*, s. 125–126; *Maria Grzegorzewska. Pedagog w służbie dzieci niepełnosprawnych*, red. E. Żabczyńska, Warszawa 1995; K. Kirejczyk, *Działalność związkowa i społeczna Marii Grzegorzewskiej*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej – 7 XI 1969*, red. J. Doroszevska, M. Falski, R. Wroczyński, Warszawa 1972, s. 135 i n.; A. Hryniewicka, *W stronę człowieka...O odwadze twórczego myślenia Marii Grzegorzewskiej*, Warszawa 2022, s. 361–374.

zaniedbanych i upośledzonych umysłowo oraz dla dzieci przewlekle chorych i kalekich. Taki podział utrzymał się do połowy XX w.<sup>3</sup>

Warto dodać, że instytucjonalny rozwój szkolnictwa specjalnego sięga drugiej połowy XVIII w. (praca ks. Michel de L'Épée w latach 70.). Pierwsze zakłady dla niewidomych powstały w latach 80. XVIII w., dla dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w latach 30. XIX w. (Edouard Seguin). Placówki resocjalizacyjne zainicjowały działalność w XVI w. (Bridevèll, Amsterdam) i przez kilka stuleci działały w systemie „celkowym”<sup>4</sup>. Geneza kształcenia specjalnego na ziemiach polskich związana jest z powstaniem warszawskiego Instytutu Głuchoniemych ks. Jakuba Falkowskiego, założonego w 1817 r. Edukacja niewidomych sięga poł. XIX stulecia, a niepełnosprawnych intelektualnie przełomu XIX/XX w.

W spuściźnie naukowo-badawczej Marii Grzegorzewskiej znajduje się blisko 150 publikacji (artykuły naukowe, książki, skrypty) dotyczących szeroko pojętej problematyki niepełnosprawności. Gros opracowań dotyczy zagadnień z zakresu pedeutologii, psychologii niewidomych i głuchoniemych, rewalidacji upośledzonych umysłowo (wg ówczesnej terminologii), kształcenia głuchoniemych oraz pracy wychowawczej z młodzieżą moralnie zaniedbaną (resocjalizacji nieletnich)<sup>5</sup>.

Oryginalnym i trwałym osiągnięciem Marii Grzegorzewskiej stał się Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej (dalej PIPS) założony na mocy decyzji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1922 r. Instytut, mający rangę studium nauczycielskiego, zajmował się przygotowaniem specjalistów dla poszczególnych działów szkolnictwa specjalnego. Ponadto świadczył poradnictwo i prowadził badania selekcyjne dzieci z podejrzeniem niepełnosprawności. Zmiany organizacyjne z pierwszej poł. lat 70. (1 X 1973 r. początek studiów magisterskich) doprowadziły do przekształcenia Instytutu w Wyższą Szkołę Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w 1976 r., a następnie w Akademię Pedagogiki Specjalnej w 2000 r.<sup>6</sup>

Pierwowzorem (w sensie organizacyjnym) Instytutu, utworzonego w 1922 r., był Międzynarodowy Fakultet Pedologiczny (*Faculté Internationale de Pedologie*)

---

3 J. Kulbaka, *Kształcenie specjalne w dwudziestoleciu międzywojennym. Twórczynie pedagogiki specjalnej*, „Forum Pedagogiczne” 2019, s. 78–101; tenże, *Special education in Poland (until 1989) historical perspective*, [w:] *Interdisciplinary Contents of Special Pedagogy*, nr 27, red. I. Chrzanowska, Poznań 2019; tenże, *Maria Grzegorzewska – pionierka polskiej pedagogiki specjalnej. Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej – najstarsza uczelnia pedagogiczna w Polsce. Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej*, „Kronika Sejmowa” 2022, nr 37 (942), s. 142–168; tenże, *Wskazania Marii Grzegorzewskiej z 1918 r. w sprawie szkolnictwa specjalnego. Geneza i działalność Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej (1922–1976)*, „Szkoła Specjalna” 2023, nr 2, s. 85–97.

4 Tenże, *Więziennictwo w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. ze szczególnym uwzględnieniem Kodeksu Karzącego z 1818 roku*, „Resocjalizacja Polska” 2021, nr 22.

5 B. Krauze, *Bibliografia prac Marii Grzegorzewskiej i publikacji o niej (1916–1993)*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Pedagog w służbie dzieci...*, s. 196–224.

6 Dz.U. PRL 1970, nr 13, poz. 115; Dz.U. 1976, nr 15, poz. 93; O. Lipkowski, *Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie 1922–1982*, Warszawa 1983, s. 21–44; *Pamiętnik Państwowego Instytutu Nauczycielskiego*, red. W. Radwan, Warszawa 1934; E. Nurowski, *Działalność społeczna*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Pedagog w służbie dzieci...*, s. 82–86.

założony przez prof. Józefę Joteyko w Brukseli (1912). Fakultet (istniał do 1914 r.) miał doskonałą kadrę specjalistów. W programie kształcenia zespolono zajęcia teoretyczne z praktycznymi. Maria Grzegorzewska była absolwentką brukselskiego Instytutu. W trakcie studiów gromadziła materiały empiryczne do pracy doktorskiej poświęconej problematyce wrażeń estetycznych. Józefa Joteyko (wybitna fizjolog, psycholog i pedagog) wywarła fundamentalny wpływ na ukonstytuowanie się pracy naukowej M. Grzegorzewskiej i jej kontynuację w niepodległej Polsce<sup>7</sup>.

U progu niepodległości Polski, na ziemiach trzech państw rozbiorowych, funkcjonowało ok. 30 szkół i zakładów specjalnych dla wspomnianych czterech kategorii dzieci i młodzieży. Z wyliczeń Jana Hellmanna, pierwszego naczelnika Wydziału Szkół Specjalnych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wynika, że przed polskim systemem edukacji zaistniała konieczność zorganizowania kształcenia dla około 75 tys. dzieci z niepełnosprawnością intelektualną, 4 tys. dzieci niesłyszących, 3. tys. dzieci niewidomych oraz 6 tys. dzieci chorych i kalekich. Na początku lat 20. XX w. infrastruktura szkolna zapewniała kształcenie dla ok. 800 dzieci niesłyszących, 200 niewidomych, 2 tys. dzieci z niepełnosprawnością intelektualną i zaledwie 150–200 dzieci przewlekle chorych i kalekich<sup>8</sup>. Realizacja obowiązku szkolnego, wprowadzonego dekretem w lutym 1919 r., była w praktyce zbyt opieszła. Placówki szkolnictwa specjalnego wymagały większych nakładów inwestycyjnych niż szkoły powszechne czy ogólnokształcące. Zwykle mieściły się z drugorzędnych, zaadaptowanych na ten cel budynkach szkolnych pozbawionych udogodnień architektonicznych.

Model edukacji specjalnej w okresie dwudziestolecia międzywojennego miał charakter segregacyjny (separacyjny). W roku szkolnym 1937/38 na terenie Polski prowadziło działalność nieco ponad sto szkół podstawowych specjalnych dla około 12 tys. dzieci i młodzieży (64 szkoły specjalne dla dzieci upośledzonych umysłowo, 16 szkół dla młodzieży moralnie zaniedbanej (niedostosowanej), 8 szkół dla dzieci niewidomych oraz 16 szkół dla głuchoniemych). Do wybuchu II wojny światowej zorganizowano także pionierskie zakłady dla dzieci kalekich i przewlekle chorych<sup>9</sup>. W końcowych latach dwudziestolecia międzywojennego potrzeby edukacyjne osób z niepełnosprawnością intelektualną zaspokajano w 12%, niesłyszących w 15%, niewidomych – 20%, moralnie zaniedbanych – 10%. Ponad połowa szkół specjalnych zlokalizowana była w województwach centralnych, około 30% w województwach zachodnich. Statystycznie co szósta szkoła działała we wschodniej i południowej części państwa<sup>10</sup>.

Na kształt edukacji specjalnej w Polsce w I połowie XX w. miało wpływ wiele czynników (rozbiory, wydarzenia wojenne, sytuacja gospodarcza, polityka oświatowa). Równie ważne były liczne, często wielowiekowe zaniedbania, bariery

7 M. Grzegorzewska, *Józefa Joteyko*, Warszawa 1928.

8 J. Hellmann, *Szkoły i zakłady dla dzieci anormalnych jako kwestia społeczna oraz projekt sieci szkół specjalnych na terenach Rzeczypospolitej w związku z materiałami statystycznymi*, Warszawa 1921; M. Balcerek, *Dzieje opieki nad dzieckiem w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem kształcenia dzieci upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1977, s. 119.

9 W. Gasik, *Ewolucja edukacji specjalnej*, [w:] *Edukacja osób niepełnosprawnych*, red. A. Hulek, Warszawa 1993, s. 9.

10 H. Ryll, *Stan szkolnictwa specjalnego w ostatnim piętnastolecu*, „Szkoła Specjalna” 1938/39, nr 1–2, s. 147–157.

i stereotypy o których niejednokrotnie pisała Grzegorzewska. W 1924 r. na łamach „Szkoly Specjalnej” pisała:

Nie rozumie społeczeństwo, że ci wszyscy, znajdujący się poza ramami życia społecznego, mogliby stać przy warsztatach pracy, jako pożyteczne jednostki i nie obciążać budżetu społecznego i nie być dla społeczeństwa postrachem. [...]. Społeczeństwo jednak w tej kwestii jest w dalszym ciągu bierne. Nadal uważa, że trzeba najpierw zaspokoić w zupełności prawa do nauki i wychowania dziecka normalnego, a dopiero później zająć się sprawami anormalnych<sup>11</sup>.

Niestety niewiele zdołano zmienić w tym zakresie w okresie międzywojennym pośród społeczeństwa zmagającego się z licznymi problemami codziennej egzystencji.

Wydarzenia z lat wojny i okupacji (1939–1945) doprowadziły do śmierci wielu wykładowców i absolwentów Instytutu (64 osoby). Straty szkolnictwa przekraczały 60% przedwojennego stanu posiadania (przy 38% stratach w całym majątku narodowym)<sup>12</sup>.

Odbudowa i rozbudowa szkół specjalnych w okresie powojennym odbywała się na podstawie przepisów sprzed 1939 r. Zmiany w ustawodawstwie szkolnym, prowadzone z ramienia Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, rozpoczęły się od końca lat 40. Zintensyfikowano je w okresie ofensywy ideologicznej realizowanej w trakcie *Planu sześcioletniego* (1950–1955). Zmiany w oświacie dotknęły także PIPS.

Różnorodne trudności, z jakimi borykało się szkolnictwo specjalne (szczupła sieć szkolna, braki kadrowe, brak pomocy szkolnych, ograniczone księgozbiory), były dowodem na to, że polityka szkolna wymagała gruntownej weryfikacji. Na temat potrzeb dzieci z niepełną sprawnością debatowano na łamach prasy i w audycjach radiowych. Działania naprawcze w tym zakresie zaplanowano w toku debat sejmowych w 1957/58 r. a rozbudowa sieci szkół i zakładów specjalnych została uwzględniona w ogólnonarodowej inicjatywie budowy „Szkół-Pomników” – na tysiąclecie państwa polskiego („tysiąclatki”).

Regulacje dotyczące edukacji specjalnej uwzględniono w *Ustawie szkolnej* z lipca 1961 r. Na jej podstawie w latach 60. uruchomiono pierwsze klasy specjalne przy szkołach podstawowych, co znacznie przyczyniło się do zwiększenia powszechności nauczania. W 1963 r. powstała pierwsza szkoła życia dla dzieci z głębszą niepełnosprawnością intelektualną (inicjatywa prywatna). W polskim systemie edukacyjnym pojawiły się szkoły dla dzieci niedowidzących i niedosłyszących. Zainicjowano działania profilaktyczne i poradnictwo dla rodziców. Obok szkół podstawowych specjalnych zakładano przedszkola specjalne oraz szkoły zawodowe specjalne. Przygotowanie zawodowe młodzieży z niepełną sprawnością otwierało możliwości ich zatrudnienia i stawało się jednym z elementów uspołecznienia.

---

11 M. Grzegorzewska, *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, „Szkola Specjalna” 1924, nr 1, s. 15–21.

12 J. Kulbaka, M. Dudek, *Szkice z dziejów kształcenia specjalnego. Skala i konsekwencje zbrodniczych ideologii względem niepełnosprawności w XX wieku*, „Forum Pedagogiczne” 2022, nr 1, s. 71–86.

Maria Grzegorzewska zachowała w okresie powojennym stanowisko dyrektora PIPS. Do końca lat 40. była czynną działaczką Sekcji Szkolnictwa Specjalnego ZNP, kierowała redakcją „Szkoły Specjalnej”. Jej charyzma, ogromna pracowitość i determinacja związana z pracą na rzecz osób niepełnosprawnych została doceniona przez władze państwowe (nagrody i odznaczenia). W 1957 r. otrzymała tytuł profesorski. W latach 1958–1960 kierowała pierwszą uniwersytecką Katedrą Pedagogiki Specjalnej w Uniwersytecie Warszawskim. Kształcenie nauczycieli dla potrzeb szkolnictwa specjalnego wprowadzono w uniwersytetach, a potem także w wyższych szkołach pedagogicznych, na przełomie lat 60–70. XX w.

### Badania naukowe i piśmiennictwo Marii Grzegorzewskiej

Pierwotnie, o czym wspomniano, zainteresowania naukowe Grzegorzewskiej dotyczyły wrażeń estetycznych. Badania naukowe w tym zakresie kontynuowała we Francji w okresie I wojny światowej. Zebrany materiał badawczy posłużył jej do przygotowania i obrony rozprawy doktorskiej na paryskiej Sorbonie w 1916 r. pt.: *Studium na temat rozwoju uczuć estetycznych – badania z zakresu estetyki eksperymentalnej prowadzone wśród uczniów szkół brukselskich* (oryg. *Essai sur le développement du sentiment esthétique. Recherches d'esthétique expérimentale faites sur les élèves des écoles de Bruxelles*)<sup>13</sup>.

W 1918 r. na łamach „Roczników Polskiej Ligi Nauczania i Wychowania” ukazał się pierwszy tekst Grzegorzewskiej o tematyce związanej z niepełną sprawnością pt. *O konieczności zorganizowania specjalnego szkolnictwa dla dzieci anormalnych w Polsce* (*L'éducation des enfants anormaux en Pologne*)<sup>14</sup>. Znajomość specyfiki i metodyki pracy w szkołach specjalnych oraz dokonania zachodnioeuropejskich uczonych (Ovide Decroly, Édouard Claparède) stanowiły podwalinę dla jej działań i dla rozwoju systemu szkolnego w Polsce<sup>15</sup>.

Po powrocie do kraju (wiosna 1919 r.) Grzegorzewska włączyła się (o czym będzie jeszcze mowa) w nurt pracy pedagogicznej i naukowej związanej z całokształtem problematyki kształcenia specjalnego. Stała na czele redakcji kwartalnika „Szkoła Specjalna” (od 1924 r.). Jej publikacje w „Szkoła Specjalnej” dotyczyły m.in. genezy i organizacji PIPS, metodyki nauczania i wychowania dzieci niewidomych, dziejów szkolnictwa specjalnego dla upośledzonych umysłowo, sądów dla nieletnich i profilaktyki przestępczości, kierunków kształcenia głuchoniemych w Polsce<sup>16</sup>.

13 M. Grzegorzewska, *Studium na temat rozwoju uczuć estetycznych. Badania z zakresu estetyki eksperymentalnej prowadzone wśród uczniów szkół brukselskich*, tłum. H. Lubicz-Trawkowska, Warszawa 2012.

14 M. Grzegorzewska, *O konieczności zorganizowania specjalnego szkolnictwa dla dzieci anormalnych w Polsce*, „Roczniki Polskiej Ligi Nauczania” 1918, nr 3–4, t. 1, s. 107–119.

15 J. Kulbaka, *Wskazania Marii Grzegorzewskiej...*, s. 85–97.

16 M. Grzegorzewska, *Struktura psychiczna tzw. „zmysłu przeszkód” niewidomych*, „Szkoła Specjalna” 1925/26, nr 4, s. 193–203 (nt. tzw. zmysłu przeszkód); też, *Orientowanie się niewidomych w przestrzeni*, „Szkoła Specjalna” 1926/27, nr 4, s. 197–204 (orientacja niewidomych w przestrzeni); też, *Szkic pogadanki dla głuchoniemych*, „Szkoła Specjalna” 1926/27, nr 1, s. 1–9 (pogadanki dla niewidomych); też, *Niewidomi, którzy odzyskali wzrok*, „Szkoła Specjalna” 1927/28, nr 2, s. 72–80 (nt. niewidomych, którzy odzyskali wzrok); też, *Państwowo*

Jedną z ważniejszych prac Grzegorzewskiej była *Psychologia niewidomych*<sup>17</sup>. Twierdziła, że opracowanie owo wyrosło: „z żywego zainteresowania się światem niewidomych oraz zagadnieniem kształcenia nauczycieli-wychowawców”<sup>18</sup>. W książce tej zajmowała się m.in. pojęciem: zmysłów skórnych, zmysłu przeszkód, zastępstwa zmysłów (teoria wikariat), percepcji dotykowej oraz wyobraźni niewidomych. Odwoływała się do humanistycznego paradygmatu badawczego i teorii psychologii postaci<sup>19</sup>. Drugi tom tego dzieła, napisany podczas okupacji, spłonął podczas Powstania Warszawskiego. W okresie powojennym powróciła do tej problematyki. Wydała drukiem artykuł pt.: *Zjawisko kompensacji u niewidomych i głuchych* (1959)<sup>20</sup>.

Publikacje Grzegorzewskiej dotyczą także osób „głuchoniewidomych”. Najbardziej pogłębioną analizę problematyki głuchoniewidomych przedstawiła we *Wstępie* do książki s. Emanueli Jezierskiej<sup>21</sup>.

W 1928 r. wydała książkę *Głuchociemni*<sup>22</sup>. W latach 30. XX w. na łamach „Encyklopedii Wychowania” scharakteryzowała osiągnięcia w obszarze szkolnictwa specjalnego<sup>23</sup>.

Jako zwolenniczka kompensacji w rewalidacji (rehabilitacji) osób niepełnosprawnych była orędowniczką i popularyzatorką belgijskiej metody ośrodków zainteresowań wypracowanej i dostosowanej w latach 30. do polskich szkół

---

*Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, „Szkoła Specjalna” 1928/29, nr 3–4, s. 149–169 (na temat PIPS); też, *Metodyka nauczania i wychowania dzieci niewidomych*, „Szkoła Specjalna” 1928/29, nr 3–4, s. 186–188 (metodyka nauczania niewidomych); też, *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, „Szkoła Specjalna” 1928/29, nr 3–4, s. 191–193 (rozwój historyczny Instytutu); też, *Sądy dla nieletnich jako jeden z czynników profilaktyki przestępczości i projekty reform w tej dziedzinie*, „Szkoła Specjalna” 1929/30, nr 4, s. 213–232 (sądownictwo dla nieletnich w Polsce); też, *Nowe drogi w nauczaniu głuchoniemych*, „Szkoła Specjalna” 1932/33, nr 1, s. 1–14 (nauczanie głuchoniemych). Niektóre teksty związane z problematyką niepełnej sprawności zamieszczała także na kartach „Polskiego Archiwum Psychologii”: M. Grzegorzewska, *Struktura psychiczna czytania wzrokowego i dotykowego*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1926/27, nr 1, s. 107–121; też, *Struktura wyobrażeń surogatowych u niewidomych*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1926/27, nr 2/4, s. 301–324.

17 M. Grzegorzewska, *Psychologia niewidomych*, Warszawa 1930.

18 A. Hryniewicka, *Maria Grzegorzewska – psychologia wobec niepełnosprawności*, [w:] *Najwybitniejsze kobiety w psychologii XX wieku*, red. S. Volkmann-Raue, H.E. Lück, Gdańsk 2015, s. 351–357.

19 S. Baley, *Dr Maria Grzegorzewska. Psychologia niewidomych*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1932, nr 1, s. 342–344.

20 M. Grzegorzewska, *Zjawisko kompensacji u niewidomych i głuchych*, „Zeszyty Problematyczne Nauki Polskiej” 1959, nr 16, s. 38–85.

21 E. Jezierska, *Obserwacje nad rozwojem głuchociemnej Krystyny Hryszkiewicz*, Warszawa 1963, s. 5–53. Grzegorzewska scharakteryzowała osoby głuchoniewidome w świecie (Helen Keller, Olga Skorochodowa, Laura Bridgman, Marta Heurtin); M. Żebrowska, *Maria Grzegorzewska jako psycholog*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej z 7 XI 1969*, red. J. Doroszevska, M. Falski, R. Wroczyński, Warszawa 1972, s. 56–76.

22 M. Grzegorzewska, *Głuchociemni*, Warszawa 1928.

23 M. Grzegorzewska, *Szkolnictwo specjalne*, [w:] *Encyklopedia wychowania*, red. S. Łempicki, W. Gottlieb, B. Suchodolski, t. 3, z. 1, Warszawa 1937–1939.

specjalnych<sup>24</sup>. Zasadności i uniwersalności tej metody broniła także w okresie po wojennym, szczególnie w okresie stalinizmu. Sprzeciwiała się dyrektywnym regulacjom władz oświatowych deprecjonujących osiągnięcia pedagogiki Zachodu. Opisała przydatność odkryć noblisty Pawłowa związanych z rolą wyższych czynności nerwowych i psychicznych<sup>25</sup>.

W piśmiennictwie Grzegorzewskiej ważne miejsce zajmuje także pedeutologia. W 1921 r. opublikowała tekst pt. *Znaczenie psychopedagogiki dziecka anormalnego w studiach nauczyciela*<sup>26</sup>. Wiedzę związaną z warsztatem pracy pedagogicznej czerpała z autopsji, jako wieloletni wizytator szkolny, wykładowca PIPS i nauczyciel w Państwowym Instytucie Nauczycielskim. U schyłku lat 30. XX w. wydała na łamach „Chowanny” dwa artykuły: *Przygotowanie nauczycieli do zadań chwili obecnej* (1937) oraz *Znaczenie wychowawcze osobowości nauczyciela* (1938)<sup>27</sup>. Odwoływała się do herbartowskiego „nauczania wychowującego”, do nurtu „Nowego Wychowania”, a także do koncepcji „miłości dusz ludzkich” Jana Władysława Dawida. Nauczycielom „niezadowolonym, zmęczonym, wiecznie utyskującym i narzekającym na swój zawód” przeciwstawia „zapalonego entuzjastę, człowieka z wiarą i zapałem, ze zdolnościami nawiązywania kontaktu z ludźmi, idącego ku nim z sympatią i otwartym sercem”<sup>28</sup>. Pisała o nauczycielach „wyzwalających” i „hamujących”. Pierwszego cechowała bezpretensjonalność, szczerłość, miłość i sympatia względem wychowanka. Typ „hamujący” według niej zniewalał, wzbudzał nieufność i zniechęcenie u uczniów. W duchu najbardziej postępowych polskich tradycji pedagogicznych (Komisji Edukacji Narodowej i nie tylko) nakreśliła ideał nauczyciela-wychowawcy, człowieka o wielkim sercu, specjalisty stale doskonalącego swe umiejętności. Twierdziła, że „wychowawcą winien być jedynie człowiek głęboko miłujący swój zawód, człowiek z osobowością silną, rozumiejący całą doniosłość zadań leżących przed nim, człowiek dla którego rozwiązanie tych zadań staje się w pracy istotą i konieczną potrzebą życia”<sup>29</sup>. Za kluczową w zawodzie nauczyciela uznała „wartość moralną”. Nakreślona przez nią wizja nauczyciela-wychowawcy była wyrazem jej sprzeciwu wobec postępującej dehumanizacji, będącej pożywką dla systemów totalitarnych (komunizm, faszyzm, nazizm). W okresie okupacji przygotowała osobną książkę o tematyce pedeutologicznej. Niestety jej rękopis, podobnie jak wspomniana praca dotycząca psychologii osób niewidomych, zaginął. Do problematyki osobowości i zawodu nauczyciela powróciła w 1947 r., gdy wydała pierwszy cykl *Listów do Młodego Nauczyciela*<sup>30</sup>. *Listy* w ocenie wielu badaczy stanowią najcenniejszy owoc

24 M. Wawrzynowski, *Opieka wychowawcza nad dziećmi upośledzonymi umysłowo*, Warszawa 1931.

25 M. Grzegorzewska, *Analiza wartości rewalidacyjnych metody „ośrodków pracy”*, „Szkoła Specjalna” 1957, nr 1, s. 6–32.

26 M. Grzegorzewska, *Znaczenie psychopedagogiki dziecka anormalnego w studiach nauczyciela*, „Ruch Pedagogiczny” 1921, nr 1–3, s. 10–15.

27 M. Grzegorzewska, *Przygotowanie nauczycieli do chwili obecnej*, „Chowanna” 1937, nr 9, s. 385–396; też, *Znaczenie wychowawcze osobowości nauczyciela*, „Chowanna” 1937/38, nr 1/5, s. 13–18.

28 Także, *Znaczenie wychowawcze...*, s. 16.

29 M. Grzegorzewska, *Znaczenie wychowawcze osobowości nauczyciela*, [w:] tejsze, *Wybór pism*, Warszawa 1964, s. 7.

30 Także, *Listy do młodego nauczyciela. Cykl I–III*, Warszawa 1996.

rozważań Marii Grzegorzewskiej na temat nauczycielstwa. Jeden z absolwentów PIPS napisał: „Czytałem je kilka razy, nazwałem je ewangelią nauczycielską i uważam, że winny wyjść w przekładzie na różne języki”<sup>31</sup>. W *Listach* nawiązywano do okrucieństw II wojny światowej, gdy „objawił się człowiek na nizinach zła i objawił się Człowiek na wyżynach dobra”<sup>32</sup>. Pomimo doświadczanych trudności pozostała wierna swym przekonaniom i wskazaniom z lat przedwojennych. W *Listach* (1947, 1957, 1958) nawiązywała do ustaleń naukowych S. Szumana, Stefana Baleya, M. Kreutzza, Z. Mysłakowskiego. Pisząc je składała niejako hołd swoim współpracownikom, którzy zginęli podczas tragicznych lat wojny i okupacji. Wspominała o „tych kolegach nauczycielach, którzy wybrali męczeństwo i śmierć, a nie zaparli się siebie, o tych którzy nie zmienili swego stanowiska, chociaż groziło im usunięcie z naszych szeregów i tych, których niezłomność swą opłacili utratą wolności”<sup>33</sup>. Grzegorzewska pisała o ludziach „silnych jak dąb i słabych jak sucha, łamiąca się pod ciężarem gałąź” oraz o takich, którzy „pochylają się pod wpływem podmuchu wiatru, zależnie od tego, w którą stronę ten wiatr zawieje”<sup>34</sup>. Podkreślała, że „wartość człowieka, jest najcenniejszą wartością świata, jej ciężar gatunkowy przeważa wszystko w życiu jednostek i społeczeństw”<sup>35</sup>. W słowach tych znajdujemy odniesienie do innej wypowiedzi Grzegorzewskiej (z lat 30. XX w.), kiedy na łamach „Ruchu Pedagogicznego”<sup>36</sup>, pisała, że: „wszędzie, wszystko znaczy Człowiek”. Istotę „człowieczeństwa”, wyprowadzała z ducha Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela ONZ, Deklaracji Praw Dziecka z 1924 r. oraz z fragmentów tekstu Unii Horodelskiej z 1413 r.<sup>37</sup>

Grzegorzewska była przekonana, że nauczyciele w powojennym świecie muszą stać na straży wznoszenia i pogłębiania humanitaryzmu społecznego oraz pełnią rolę służebną względem społeczeństwa. Nawiązywała do dokonań Stanisława Konarskiego i szkół pijarskich, wzorów Komisji Edukacji Narodowej, działalności Stefanii Sempołowskiej, Janusza Korczaka, Józefy Joteyko. Swoistą „dźwignią” w życiu każdego człowieka była według niej „dobroć”. Twierdziła, że „dobrego człowieka, dobrego nauczyciela się nie zapomina. On budzi dobroć w duszach swoich uczniów, bo dobroć rodzi dobroć”<sup>38</sup>. Pisała o roli „wewnętrznej prawdziwości”. Dowodziła, że: „zakłamanie w pracy i w życiu” prowadzi do „śmierci moralnej”<sup>39</sup>. Twierdziła, że wiedzy nie zdobywa się „dla stopni i awansów”, lecz po to, aby lepiej służyć dziecku, szkole i społeczeństwu. Uważała, że motywy stricte zarobkowe czyniły z nauczycieli niejednokrotnie „niewolników swej pracy”<sup>40</sup>. Do myśli zawartych w *Listach do młodego nauczyciela* powracała kilkakrotnie w ostatnich latach życia, m.in. na łamach „Szkoły Specjalnej” i „Kwartalnika Pedagogicznego”. W nawiązaniu do pracy nauczyciela szkoły specjalnej pisała o warsztacie pracy nauczyciela, który nie pozwała nigdy na bierność lecz wymaga stałego poszukiwania, pomysłowości i walki

31 A. Hryniewicka, *W stronę człowieka...*, s. 141.

32 M. Grzegorzewska, *Listy do młodego nauczyciela...*, s. 51.

33 Tamże, s. 66.

34 Tamże, s. 63.

35 Tamże, s. 21.

36 Tamże, *Nauczyciel w chwili obecnej*, „Ruch Pedagogiczny” 1933/34, nr 3, s. 77-82.

37 M. Grzegorzewska, *Listy do młodego nauczyciela...*, s. 124.

38 Tamże, s. 48.

39 Tamże, s. 128.

40 Tamże, s. 9.



z rutyną. Pracę z dzieckiem niepełnosprawnym pojmowała w kategoriach wszechstronnej „rewalidacji”<sup>41</sup>. Wielokrotnie w swych pismach powracała do pojęcia „twórczości” wyzwalającej zapał i radość z pracy<sup>42</sup>.

W okresie powojennym wydała skrypty: *Pedagogika lecznicza. Skrypt wykładów*<sup>43</sup> (kilkakrotnie wznawiany w latach 60.). Drukiem ukazał się także jej *Wybór pism*<sup>44</sup>. Publikowała w dalszym ciągu na łamach „Szkoły Specjalnej”<sup>45</sup>.

Maria Grzegorzewska była aktywna naukowo do ostatnich dni życia. Przez lata zajmowała się badaniem zjawiska kompensacji u niewidomych i głuchoniewidomych. Miała doskonałe rozeznanie w pracy z dzieckiem niepełnosprawnym intelektualnie, moralnie zaniedbanym (społecznie niedostosowanym) i przewlekle chorym. Potrafiła czerpać i łączyć w teorii i praktyce pedagogicznej informacje z różnych dziedzin wiedzy (fizjologii, psychologii, pedagogiki, medycyny). Jej teksty naukowe cechuje doskonały styl pisania, porządek myśli i zasad metodologicznych. Kluczowe założenia nakreślone przez Grzegorzewską w obszarze pedagogiki specjalnej nie uległy, pomimo upływu lat, przewartościowaniu. Ich osnowę stanowi przekonanie o możliwości, konieczności kształcenia i uspołeczniania osób z niepełnosprawnościami. Współcześnie przyjmuje się, że praca zawodowa osób z niepełną sprawnością stanowi kluczowy element ich rehabilitacji społecznej i zawodowej. Drugim, być może najistotniejszym elementem widocznym w jej piśmiennictwie jest podmiotowość, swoisty antropocentryzm. Kreśląc szczegółowe zasady pracy z dzieckiem niepełnosprawnym dowodziła, że wysiłek ludzki wsparty postępującymi osiągnięciami naukowymi, może zaowocować rezultatami wymykającymi się poza stereotypowe oczekiwania. Tego typu podejście stanowi współcześnie fundament edukacji inkluzyjnej odwołującej się do najnowszych osiągnięć nauki a także do założeń o konieczności partycypacji społecznej wszelkich jednostek<sup>46</sup>.

41 M. Grzegorzewska, *Kształcenie nauczycieli-wychowawców*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1963, nr 2, 1963, s. 25.

42 M. Grzegorzewska, *Z notatek o nauczycielu-wychowawcy*, „Szkoła Specjalna” 1957, nr 3, s. 147–153.

43 M. Grzegorzewska, *Pedagogika lecznicza. Skrypt wykładów*, Warszawa 1952/53.

44 *Taż*, *Wybór pism*, Warszawa 1964.

45 M. Grzegorzewska, *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej. Losy wojenne i odbudowa Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej*, „Szkoła Specjalna” 1946/47, nr 1, s. 6–12; *taż*, *Dążenia rozwojowe i zagadnienia niepokojące w pedagogice specjalnej krajów języka francuskiego na Zachodzie*, „Szkoła Specjalna” 1961, nr 2, s. 65–81; *taż*, *Roczne studium dla Sędziów dla Nieletnich przy PIPS*, „Szkoła Specjalna” 1963, nr 1, s. 92–96; *taż*, *Prace wychowawcze w zakresie pedagogiki specjalnej w 20-leciu PRL*, „Szkoła Specjalna” 1964, nr 4, s. 214–230.

46 E. Tomasik, *Maria Grzegorzewska – człowiek i dzieło*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, nr 1–2, s. 224–230; *Historia nauki polskiej*, t. V: 1918–1951, red. B. Suchodolski, Wrocław 1992, s. 348; J. Doroszevska, *Fragmety bibliografii Marii Grzegorzewskiej*, „Ruch Pedagogiczny” 1964, nr 6, s. 8–18; *taż*, *O Instytucie Pedagogiki Specjalnej i jego twórcy Marii Grzegorzewskiej*, Warszawa 1963; *Maria Grzegorzewska (1888–1967). Nota biograficzna*, „Szkoła Specjalna” 1967, nr 3, s. 207–217; Z. Jaroszewski, *Maria Grzegorzewska w historii polskiej nauki*, „Szkoła Specjalna” 1967, nr 3, s. 217–223; [biogram Marii Grzegorzewskiej], „Szkoła Specjalna” 1964, nr 2, s. 68–86; R. Wroczyński, *Maria Grzegorzewska w polskiej myśli wychowawczej*, „Szkoła Specjalna” 1970, nr 1, s. 2–9; B. Krauze, *Publikacje o Marii Grzegorzewskiej*, „Szkoła Specjalna” 1971, nr 1, s. 60–65; *taż*, *O Marii Grzegorzewskiej wspomnienie*, „Szkoła

### Działalność organizacyjna

Maria Grzegorzewska po powrocie do Polski została starszą referentką (jesień 1919) a następnie wizytatorką (od 1920 do 1928 r.) w nowo ustanowionym Wydziale Szkół Specjalnych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie. Aktywnie włączyła się w kształcenie nauczycieli szkół i zakładów specjalnych. Początkowo były one organizowane w ramach kursów i seminariów przez władze oświatowe w Warszawie i Łodzi.

W 1921 r. stanęła na czele rocznego Seminarium Pedagogiki Specjalnej<sup>47</sup>, uruchomionego w budynku Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych przy Placu Trzech Krzyży w Warszawie. W lipcu 1922 r., powierzono jej kierownictwo nowo utworzonego Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej w Warszawie (dalej PIPS)<sup>48</sup>. Instytut podlegał Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Powstał z połączenia Seminarium Pedagogiki Specjalnej oraz Państwowego Instytutu Fonetycznego im. Jana Sierzyńskiego, kierowanego przez profesora Tytusa Benniego<sup>49</sup>.

Zgodnie z pierwszym *Statutem* (1922) podstawowym zadaniem Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej było kształcenie i doksztalcanie czynnych zawodowo nauczycieli-wychowawców w specjalnościach obejmujących: „głuchych, niewidomych, upośledzonych umysłowo, upośledzonych moralnie i kalekich” oraz „prowadzenie badań naukowych”. Instytut świadczył pomoc: „[...] wszystkim jednostkom tak dalece odchylnym od normy [...], że wymagają one specjalnych metod oddziaływania pedagogicznego, a więc i specjalnego przygotowania pedagogów zajmujących się nimi”. Instytut posiadał uprawnienia do prowadzenia szkoły ćwiczeń, biblioteki, pracowni badawczych i specjalistycznych poradni. W Instytucie obowiązywał jednoroczny cykl kształcenia (od poł. lat 50. do 2 lat)<sup>50</sup>.

Do Instytutu przyjmowano wyłącznie czynnych zawodowo nauczycieli (szkół powszechnych, szkół średnich, szkół specjalnych, osoby bez praktyki nauczycielskiej z wykształceniem wyższym). Przyjęcia dokonywano w formie egzaminu ustnego i pisemnego. Absolwenci Instytutu otrzymywali tymczasowe zaświadczenie. Dyplom nauczyciela szkoły specjalnej otrzymywali po obronie pracy dyplomowej. Grzegorzewska zabiegała o to, aby tematyka pracy dyplomowej była ściśle powiązana z pracą zawodową (praktyką nauczycielską) w szkołach specjalnych. Zasady tej przestrzegano w kolejnych latach.

---

Specjalna” 1983, nr 4, s. 243–251; *Biuletyn Komisji Absolwentów Państwowego Instytutu Nauczycielskiego w Warszawie 1930–1936*, Warszawa 1963; I. Wojnar, *Problematyka estetyczna w myśli Marii Grzegorzewskiej*, [w:] *Stulecie urodzin Marii Grzegorzewskiej. Materiały sesji naukowej 18 IV 1988*, red. E. Dąbrowska, Warszawa 1990, s. 21–29; J. Głodkowska, E. Lewandowska-Tarasiuk, *(Nie) ulotne myśli Marii Grzegorzewskiej. Książka do pisania*, Kraków 2022.

47 Dz.Urz. MWRiOP 1921, nr 20, poz. 203.

48 Dz.Urz. MWRiOP 1922, nr 27, poz. 300.

49 Dz.Urz. MWRiOP nr 12/32 z dnia 28 maja 1920 r., poz. 86.

50 Dz.Urz. MWRiOP 1929, nr 2, poz. 23, s. 75–76; *Komunikat w sprawie jednorocznego Kursu w Państwowym Instytucie Pedagogiki Specjalnej w Warszawie w roku szkolnym 1929/1930*; Dz.Urz. MWRiOP, 1930, nr 2, poz. 25, s. 46; *Komunikat w sprawie jednorocznego Kursu w Państwowym Instytucie Pedagogiki Specjalnej w Warszawie w roku szkolnym 1930/1931*.

W programie kształcenia uwzględniono grupę przedmiotów pedagogicznych, psychologicznych, dydaktycznych oraz technicznych (śpiew, rysunek, gimnastyka, slöjd). Słuchacze zobowiązani byli do hospitowania zajęć i prowadzenia lekcji próbnych w *Szkole Ćwiczeń* Instytutu. W programie kształcenia nauczycieli dzieci upośledzonych umysłowo (wg ówczesnej terminologii) odbywały się zajęcia z: psychologii i dydaktyki, wykładano dzieje i organizację wychowania upośledzonych, rysunków, śpiewu, prowadzono warsztaty z zakresu przygotowania zawodowego (stolarski, szewski, szwalnia dla dziewcząt). Nauczyciele-wychowawcy w zakładach i szkołach specjalnych dla moralnie zaniedbanych zdobywali wiedzę z zakresu: psychopedagogiki dzieci moralnie zaniedbanych, poznawali dzieje i organizację wychowania nieletnich przestępców, prawodawstwo i działalność sądów dla nieletnich, uczyli się śpiewu i rysunków. Specjaliści z zakresu tyflopädagogiki poznawali: psychologię ociemniałych, dydaktykę, dzieje i organizację wychowania niewidomych oraz śpiew. Specjaliści z zakresu głuchoniemych poznawali fonetykę, psychologię i dydaktykę głuchoniemych, dzieje zakładów specjalnych, metodykę rysunków.

W gronie pierwszych wykładowców Instytutu znaleźli się wybitni naukowcy (w tym lekarze, psychiatry, neurologowie). Byli wśród nich: Józefa Jotejko (psychologia), Tytus Benni (fonetyka), Janusz Korczak (zasady wychowania w internatach), Jan Hellmann (metodyka nauczania rachunków), Władysław Sterling (psychopatiaologia dziecka), Witold Łuniewski (psychopatia), Władysław Jarecki (zaburzenia mowy), Maria Librachowa (metodyka pogadanek), Felicja Łuniewska (higiena i anatomia), Tadeusz Mayzner (śpiew), Aleksander Mogilnicki (sądy dla nieletnich, ustawodawstwo), Tadeusz Jaroszyński (dział moralnie zaniedbanych), Zofia Raczyńska (rysunek), Stanisław Sedlaczek (rozwój fizyczny dziecka), Jakub Segał (filozofia), Helena Zbrzezińska (metodyka nauczania głuchoniemych), Konrada Romiszewska (sekretarz Instytutu), Adela Stefanowicz-Moskiewiczowa (metodyka nauczania anormalnych), Marian i Feliks Wojnarowicz (nauczyciele „slöjdu”). Spośród wykładowców Instytutu w II RP szczególnie zasłużyli się: Tytus Benni, Stanisław Bytnar, Anna Gotinowa, Felicja Felhorska, Halina Jankowska, Władysław Jarecki, Tadeusz Jaroszyński, Janusz Korczak, Witold Łuniewski, Aleksander Manczarski, Tadeusz Mayzner, Stanisław Rychliński, Stanisław Sedlaczek, Jakub Segał, Władysław Sterling oraz Michał Wawrzynowski<sup>51</sup>. Maria Grzegorzewska prowadziła przez lata wykłady pt.: „Dzieje wychowania niewidomych” oraz „Metodyka nauczania i wychowania dzieci niewidomych”<sup>52</sup>.

Instytut posiadał uprawnienia do organizowania: zjazdów, konferencji, wycieczek, kursów wakacyjnych i wyjazdów naukowych. Inicjatywy te realizowano z dużym rozmachem, m.in. we współpracy z Sekcją Szkolnictwa Specjalnego Związku Nauczycielstwa Polskiego. Tym przedsięwzięciom patronowała z powodzeniem Maria Grzegorzewska.

W 1925 r. i 1934 r., z inicjatywy Grzegorzewskiej i Sekcji Szkolnictwa Specjalnego, odbyły się dwa ogólnopolskie zjazdy nauczycieli szkół specjalnych. Trzeci zjazd, planowany w Wilnie, nie odbył się z powodu wybuchu wojny światowej<sup>53</sup>.

51 A. Hryniewicka, *W stronę człowieka...*

52 Akta osobowe PIPS, sygn.535/11.

53 *Sprawozdanie z I Polskiego Zjazdu Nauczycieli Szkół Specjalnych*, „Szkoła Specjalna”, nr 2, 1925, s. 69–124; *Sprawozdanie z II Polskiego Zjazdu Nauczycieli Szkół Specjalnych*, „Szkoła Specjalna”, nr 1, 1934/35, s. 49 i n.

W końcu lat 20. PIPS wydał dyplomy dla 220 słuchaczy, w tym 130 w dziale upośledzonych umysłowo, 40 w specjalności głuchoniemych, 30 – moralnie zaniedbanych i 20 – niewidomych. Do września 1939 r. Instytut wykształcił około 600 nauczycieli i wychowawców szkół i zakładów specjalnych (w tym 440 – specjalność: upośledzeni umysłowo; 80 – specjalność: głuchoniemi; 30 – specjalność: niewidomi; 50 – specjalność: moralnie zaniedbani)<sup>54</sup>.

W czasie wojny w wyniku zbombardowania zniszczeniu uległ budynek przy ul. 3 Maja 18 w Warszawie, w którym mieścił się Instytut. Instytut utracił niemal cały księgozbiór i pomoce naukowe a także wyposażenie Muzeum Szkolnictwa Specjalnego, szkoły ćwiczeń, pracowni i poradni. Nie zachowała się również dokumentacja Instytutu, przechowywana do chwili wybuchu Powstania Warszawskiego przy ul. Chmielnej 36 w Warszawie<sup>55</sup>.

Działalność PIPS została wznowiona zaraz po zakończeniu wojny przez ministra oświaty w dniu 15 maja 1945 r.<sup>56</sup> Faktycznie zajęcia rozpoczęły się 1 grudnia 1945 r. przy ul. Smulikowskiego 6/8 w Warszawie w gmachu ZNP. W 1948 r. Instytut przeniósł się do nowej (pierwszej własnej i stałej siedziby) przy ul. Spiskiej 16 w Warszawie.

Z dniem 14 marca 1950 r. PIPS został przekształcony w Państwowe Studium Pedagogiki Specjalnej<sup>57</sup>. Instytut stał się studium kształcenia i dokształcania nauczycieli, tracąc (w praktyce) uprawnienia placówki naukowo-badawczej. Umniejszenie rangi PIPS wpisywało się w całokształt polityki społeczno-oświatowej państwa w okresie stalinizmu. Uruchomiono kształcenie na kursach zaocznych dla nauczycieli szkół i zakładów specjalnych posiadających wykształcenie pedagogiczne i dwuletni staż pracy pedagogicznej w tych placówkach<sup>58</sup>.

Na fali przeobrażeń społeczno-politycznych w 1956 r. („Polski Październik”) kształcenie i dokształcanie nauczycieli odbywało się, jak w latach międzywojennych, we współpracy ze Związkiem Nauczycielstwa Polskiego. Przygotowaniem nauczycieli szkół specjalnych – na podstawie programów opracowanych w PIPS – zajęły się kuratoria okręgów szkolnych, sekcje okręgowe ZNP oraz ośrodki metodyczne. Dyplom nauczyciela szkoły specjalnej wydawano na podstawie egzaminu końcowego, przeprowadzonego w gmachu Instytutu. PIPS nadzorował ponadto kursy dokształcające dla nauczycieli zawodu oraz kursy dla wychowawców zakładów specjalnych. W programie dwuletniego cyklu kształcenia, od połowy lat 50., znalazły się: lektoraty z dwóch języków obcych, wiedza o człowieku z odchyleniami od normy i w normie, wybrane zagadnienia z filozofii, logiki, socjologii, kultury i sztuki,

---

54 I. Czarnecka, *Rozwój szkolnictwa specjalnego w latach 1918–1939: realia i oczekiwania*, Warszawa 2021; M. Grzegorzewska, *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, „Szkola Specjalna” 1924, nr 1, s. 15–21; *taż*, *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, „Szkola Specjalna” 1928/29, nr 3–4, s. 149–196; *taż*, *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej. Losy wojenne i odbudowa Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej*, „Szkola Specjalna” 1946/47, nr 1–4, s. 6–12; J. Doroszevska, *Dorobek Instytutu Pedagogiki Specjalnej w zakresie teorii i praktyki pedagogiki specjalnej*, [w:] 50-lecie Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej 1922–1972, Warszawa 1972.

55 M. Grzegorzewska, *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej. Losy wojenne...*, s. 6–12.

56 Dz.Urz. Min. Ośw. 1945, nr 4, poz. 193.

57 Dz.Urz. Min. Ośw. 1950, nr 5, poz. 75.

58 O. Lipkowski, dz. cyt.

zajęcia z zakresu teorii i praktyki rewalidacji i resocjalizacji, a także praktyka pedagogiczna. Nowy Statut (z 27 marca 1958 r.) przywracał Instytutowi rangę placówki naukowo-badawczej (zniesiono Statut z 1950 r.)<sup>59</sup>.

W sierpniu 1959 r. PIPS wzbogacił się o nowo wybudowany obiekt dydaktyczny przy. ul. Szczeńliwickiej 40 w Warszawie, co znacznie poszerzyło bazę materialną i dydaktyczną Instytutu. W latach 1955–1970 Instytut skończyło 4649 absolwentów w tym: 1153 w trybie dziennym, 2620 zaocznym i 876 eksternistycznym. Liczby te świadczą o zwiększających się możliwościach PIPS w zakresie kształcenia nauczycieli i wychowawców placówek specjalnych niemniej potrzeby w tym zakresie, w związku z rozwijającą się siecią szkół i zakładów specjalnych, były stale niezaspokojone. Według wyliczeń we wszystkich placówkach specjalnych (przedszkolach, szkołach podstawowych specjalnych, szkołach zawodowych specjalnych, placówkach resocjalizacyjnych) zatrudnionych było łącznie blisko 6 tys. pracowników. (z danych archiwalnych APS).

Od 1922 r. do schyłku lat 50. PIPS był jedyną placówką zajmującą się przygotowaniem nauczycieli i wychowawców szkolnictwa specjalnego. Instytut dysponował własną Biblioteką, Pracownią Psychopedagogiczną i Profilaktyczną, Szkołą Ćwiczeń, poradniami (Ortofoniczną i Pedagogiki Leczniczej) oraz Muzeum Szkolnictwa Specjalnego (w latach 1959–1970 znanego pod nazwą Muzeum Pedagogiki Specjalnej). Organizowano zjazdy, konferencje, wycieczki, kursy wakacyjne i wyjazdy naukowe<sup>60</sup>.

## Zakończenie

Maria Grzegorzewska rzadko poddawała się przeciwnościom losu. Nie zaprzestała pracy pedagogicznej i naukowej w latach wojny i okupacji. Po tym, jak władze okupacyjne wstrzymały prace Instytutu (1939r.), zatrudniła się w szkole specjalnej nr 177 przy ul. Tarczyńskiej 27 w Warszawie. Prowadziła badania selekcyjne nad dziećmi z podejrzeniem niedorozwoju umysłowego. Uczestniczyła w tajnych pracach oświatowych Delegatury Rządu w Wydziale Kształcenia Nauczycieli. Współpracowała z Wolną Wszechnicą Warszawską, Ludowym Instytutem Oświaty i Kultury oraz z tajnym Instytutem Pedagogicznym ZNP. Współtworzyła konspiracyjne programy samokształcenia dla nauczycieli w oflagach i brała udział w pracach nad przygotowaniem i reformą systemu oświaty w powojennej Polsce. Pod kierownictwem profesora Stefana Baleya prowadziła studium kształcenia nauczycieli Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON). Była też członkinią Głównego Komitetu Pomocy Żydom (pseud. „Narcyza”). W 1944 r. z ramienia Czerwonego Krzyża wzięła udział w Powstaniu Warszawskim (w patrolu sanitarnym). Aresztowana przy ul. Kaliskiej w Warszawie (w dniu 10 sierpnia 1944 r.) trafiła do obozu przejściowego (dulagu) w Pruszkowie. Po opuszczeniu obozu (w bliżej nieznanych okolicznościach) udała się do Zalesia i zajęła się pracą nauczycielską w szkole Heleny i Władysława Radwanów, przy ul. Anny Jagiellonki 10. Powojenne władze szkolne (mnożnik x 2) zaliczyły Grzegorzewskiej 8 lat, 1 miesiąc i 2 dni pracy nauczycielskiej<sup>61</sup>.

59 Dz. Urz. Min. Ośw., 1958, nr 5, poz. 50.

60 O. Lipkowski, dz. cyt.

61 Arch. APS, sygn. 535/11.

Największym osiągnięciem Marii Grzegorzewskiej były dokonania związane z Instytutem Pedagogiki Specjalnej. Z Instytutem, pomimo przejścia na emeryturę, była związana do ostatnich dni swego życia.

Po jej śmierci (6/7 maja 1967) jej osobiste rzeczy oraz wyposażenie mieszkania (służbowego) przy ul. Spiskiej 16 stały się, zgodnie z jej wolą wyrażoną we własnoręcznie napisanym testamencie, własnością Instytutu. Część z nich jest eksponowana w Muzeum Marii Grzegorzewskiej i APS w Warszawie. Niektóre są dostępne w muzeum wirtualnym<sup>62</sup>.

Przez szereg lat Grzegorzewska stała na czele kwartalnika „Szkoła Specjalna”. Było to pierwsze, przygotowywane na wysokim poziomie merytorycznym, pismo dedykowane dla nauczycieli szkół specjalnych. Ponadto redagowała „Polskie Archiwum Psychologii” (do 1934 r.).

W latach 1930-1935, razem z profesorem Władysławem Radwanem, kierowała Państwowym Instytutem Nauczycielskim (PIN). Była to nowoczesna i innowacyjna, nie mająca analogii w polskim systemie edukacyjnym, placówka zajmująca się przygotowaniem i doksztalcaniem nauczycieli szkół ogólnokształcących. Grzegorzewska stojąc na czele PIN próbowała wdrażać w życie ambitne zamierzenia związane z demokratyzacją i unowocześnieniem procesu nauczania<sup>63</sup>. Pomimo niemożności zrealizowania tego przedsięwzięcia (z przyczyn politycznych odeszła z PIN) do pomysłu tego wracała w końcu lat 30. XX planując powołanie Centralnego Instytutu Pedagogicznego. Miał to być szeroko rozumiany „ośrodek naukowej myśli pedagogicznej” adresowany dla wszystkich nauczycieli pragnących podnieść swoje kwalifikacje zawodowe<sup>64</sup>.

Brała udział w Międzynarodowym Kongresie Ligi Nowego Wychowania w Locarno (1927). Odbyła staże naukowe we Francji (1931–1932) i w Belgii. Na III Kongresie Belgijskiej Rady Nauczania (1938) przedstawiła dorobek polskiego szkolnictwa specjalnego. Była także członkinią Wydziału Wykonawczego Międzynarodowego Towarzystwa Pedagogiki Leczniczej w Zurychu (1937 r.), prowadziła korespondencję z uczonymi z Zachodu.

W okresie powojennym przez szereg lat współpracowała z Polskim Związkiem Głuchych i Polskim Związkiem Niewidomych. Była zaangażowana w prace środowisk naukowych psychologów i psychiatrów polskich. Występowała w charakterze eksperta Ministerstwa Oświaty (przewodnicząca Komisji Doradczej ds. Niewidomych) oraz Sejmu PRL (w tym komisji sejmowych). Od 1960 r. zasiadała w Prezydium Polskiego Towarzystwa do Walki z Kalectwem. W 1961 r. została włączona (jako członek honorowy) w poczet Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego w Krakowie.

Maria Grzegorzewska doskonale łączyła teorię z praktyką. Natalia Han-Ilgiewicz, napisała:

---

62 Patrz: muzeum.aps.edu.pl.

63 A. Hryniewicka, *Warszawskimi śladami Marii Grzegorzewskiej*, „Szkoła Specjalna” 2002, nr 3, s. 165–177; J. Kulbaka, *Kształcenie specjalne...*, s. 78–101; *Pamiętnik Państwowego Instytutu Nauczycielskiego...*

64 M. Grzegorzewska, *Przygotowanie nauczycieli do chwili obecnej*, „Chowanna” 1937, nr 9, s. 385–396.

Marię Grzegorzewską charakteryzowała zawsze pasja [...] nigdy nie była człowiekiem biurka [...]. Była artystką w każdym szczególe [...] piękno – w każdej postaci – urzękało Grzegorzewską od wczesnego dzieciństwa. Kształt, barwa, melodia, rytm – stanowiły jej żywioł [...]. Na brzydotę reagowała niemal fizycznym bólem. Dotyczyło to i czynów ludzkich. Zdolna była zarówno do porywu entuzjazmu i zachwytu, jak do oburzenia najgłębszego... Sama odważna (choć nieśmiała z natury) bezkompromisowa, rycerska – domagała się podobnej postawy i od ludzi swego otoczenia [...]. Była i umiała być przyjacielem. Chciałoby się nazwać ją Ministrem Przyjaźni. Miała tak wielu przyjaciół. Każdy był w pewnym sensie jedynym [...]. Żywo obchodziły ją najróżnorodniejsze dziedziny nauki. Obok pedagogiki specjalnej – tyle innych: biologia, sztuka, w różnych jej przejawach, psychologia, wiedza o człowieku i stosunkach społecznych, filozofia [...] Mało jej było jednego życia, mało jednej przyjaźni. Żyła hojnie i przez całe swe życie dawała bez miary<sup>65</sup>.

Jerzy Zawieyski, pisarz eseista, mówiąc o Marii Grzegorzewskiej wskazywał na jej „twórcze siły”, „oddziaływanie i promieniowanie osobowości”, „budzenie innych i wezwania mobilizującego do służby ku dobru publicznemu”<sup>66</sup>.

Kazimierz Kirejczyk (surdopedagog) twierdził, że Grzegorzewska była „przede wszystkim społecznikiem. A swoje powołanie realizowała nieomal zawsze i wszędzie”<sup>67</sup>.

Być może najdobitniej brzmia słowa wypowiedziane przez profesora Ryszarda Wroczyńskiego:

Specyficzną cechą szkoły naukowej [...] było łączenie teorii i praktyki, badania i działania. Nie uznawała antynomii między pedagogiką jako dziedziną teoretycznej refleksji a pedagogiką jako terenem planowej działalności wychowawczej. Pedagogikę traktowała jako naukę integralnie związaną z praktyką wychowawczą, w tym stopniu jak medycyna jest związana z praktyką lekarską<sup>68</sup>.

Pomimo upływu przeszło 50 lat od śmierci Grzegorzewskiej i zmian, jakie dokonały się zarówno w teorii, jak i organizacji placówek dla dzieci i młodzieży z niepełną sprawnością, należałoby zauważyć, że reprezentowany przez nią nurt badań naukowych i działalności opierał się na idei interdyscyplinarnego podejścia do nauki. Zasada ta stanowi kamień milowy współczesnej nauki i pedagogiki specjalnej. Funkcjonujący w Polsce model edukacji opiera się na placówkach specjalnych (jak dawniej), integracji i inkluzji. W podejściu do osób o specjalnych potrzebach edukacyjnych dominuje paradygmat włączania, partycypacji społecznej, uzawodowienia i upodmiotowienia osób z niepełnosprawnościami.

Wydaje się, że dokonania Grzegorzewskiej w jakiejś mierze można odnieść do zagadnień naukowych związanych z biblioterapią i czytelnictwem. Przez lata domagała się, aby w środowisku nauczycieli szkół specjalnych powstawały oddolne grupy samokształceniowe. Łączyła duże nadzieje z programem zakładania sieci (miejskich, powiatowych) Muzeów Oświaty i Wychowania, pomyślanych jako

65 N. Han-Ilgiewicz, dz. cyt., s. 139.

66 J. Zawieyski, *Maria Grzegorzewska*, [w:] *Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej...*, s. 14.

67 K. Kirejczyk, dz. cyt., s. 135.

68 R. Wroczyński, *Maria Grzegorzewska w polskiej myśli pedagogicznej*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej...*, s. 52–53.

czytelnie i wypożyczalnie dla nauczycieli. Jedną z form działalności Sekcji Szkolnictwa Specjalnego była seria publikacji znanych jako Biblioteka Pedagogiki Leczniczej. W jej ramach ukazywały się pomoce metodyczne, programy i opracowania naukowe pomocne w pracy nauczycieli szkół specjalnych. W latach 30. XX w. pojawił się termin „terapii poprzez czytanie” (reading therapy). W ramach Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Bibliotekarzy (IFLA) powołano podsekcję Bibliotek Szpitalnych. Misję tę kontynuowano po II wojnie światowej. Pracom tym towarzyszyły pierwsze regulacje prawne.

Ewa Tomasik w pracy pt.: *Czytelnictwo i biblioterapia w pedagogice specjalnej*<sup>69</sup> stwierdziła, że czytelnictwo od początku stanowiło jedno z ogniw dobrze pojętej rewalidacji w pedagogice specjalnej. Problematyką tą zajęto się szerzej od końca lat 80. XX w., gdy Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej podjęła współpracę z Instytutem Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej (IBIB) w Warszawie. Przedmiotem obopólnych badań była „Biblioterapia jako metoda pedagogiki specjalnej”. Nieco wcześniej, bo w 1986 r., ukazała się praca: *Zagadnienia pedagogiki specjalnej w literaturze. Przewodnik bibliograficzny*<sup>70</sup>, zawierający kilkaset pozycji z zakresu literatury faktu i beletrystyki. Bohaterami i autorami tekstów były także osoby niepełnosprawne.

Polscy pedagodzy od lat 60. i 70. wskazywali na rolę literatury pięknej, pozwalającej na pracę terapeutyczną (funkcja kompensacyjna, profilaktyczna) z osobami doświadczającymi kryzysu psychicznego lub niepełnosprawności<sup>71</sup>. Zagadnienie to było podejmowane, bądź sygnalizowane, w pracach A. Hulka, A. Maciarz, J. Dziedzica, U. Eckert, K. Kirejczyka, H. Larkowej, J. Aleksandrowicza, Z. Skornego, J. Konopnickiego, T. Bilikiewicza, W. Degi i innych.

Tomasik, powołując się na osiągnięcia innych uczonych (Clara Lack, R.J. Rubin, E. Bostle i inni) u progu lat 90. stwierdziła:

Biblioterapia wychowawczo-humanistyczna dotyczy także osób z różnymi zaburzeniami, przebywających nierzadko w instytucjach kształcenia specjalnego. Główną cechą różnicującą ten typ biblioterapii od biblioterapii klinicznej jest odmienność podejścia wychowawczego odm podejścia ściśle psychoterapeutycznego. [...] Właściwie dobrana i odpowiednio (biblioterapeutycznie) traktowana książka może kompensować braki osoby niepełnosprawnej<sup>72</sup>.

Znaczenie i owoc pracy biblioterapeutycznej przedstawiła w swoich publikacjach Irena Borecka<sup>73</sup>, Sylwia Wontorowska-Roter<sup>74</sup>, Małgorzata Fedorowicz<sup>75</sup>,

69 E. Tomasik, *Czytelnictwo i biblioterapia w pedagogice specjalnej*, Warszawa 1992.

70 E. Tomasik, G. Kornet, *Zagadnienia pedagogiki specjalnej w literaturze. Przewodnik bibliograficzny*, Warszawa 1986.

71 D. Gostyńska, *Terapia czytelnicza*, „Bibliotekarz” 1977, nr 3, s. 65–70.

72 E. Tomasik, *Czytelnictwo i biblioterapia...*, s. 15.

73 I. Borecka, *Biblioterapia. Przewodnik metodyczny dla studentów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej*, Olsztyn 1991; też, *Biblioterapia – nowa szansa książki*, Olsztyn 1992.

74 I. Borecka, S. Wontorowska-Roter, *Biblioterapia w edukacji dziecka niepełnosprawne-go intelektualnie*, Wałbrzych 2003.

75 M. Fedorowicz, *Specjalne materiały czytelnicze dla osób niepełnosprawnych. Zarys dziejów – formy – obieg społeczny*, Toruń 2002; *Biblioterapia. Z zagadnień pomocy niepełnosprawnym użytkownikom książki*, red. M. Fedorowicz, T. Kruszewski, Toruń 2007.



Tomasz Kruszewski (2007) i inni naukowcy, którzy zajmowali i zajmują się tą, jakże pożądaną i cenną również współcześnie, formą pracy terapeutycznej/rehabilitacyjnej<sup>76</sup>.

## Bibliografia

- Antoszewska B., *Nauczyciele szkół zorganizowanych w podmiotach leczniczych – teoretyczna i empiryczna analiza zagadnienia*, „Szkola Specjalna” 2021, nr 2, s. 85–100.
- Balcerek M., *Dzieje opieki nad dzieckiem w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem kształcenia dzieci upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1977.
- Baley S., *Dr Maria Grzegorzewska. Psychologia niewidomych*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1932, nr 1, s. 342–344.
- Biblioterapia. Z zagadnień pomocy niepełnosprawnym użytkownikom książki*, red. M. Fedorowicz, T. Kruszewski, Toruń 2007.
- Biogram Marii Grzegorzewskiej*, „Szkola Specjalna” 1964, nr 2, s. 68–86.
- Biuletyn Komisji Absolwentów Państwowego Instytutu Nauczycielskiego w Warszawie 1930–1936*, Warszawa 1963.
- Borecka I., *Biblioterapia – nowa szansa książki*, Olsztyn 1992.
- Borecka I., *Biblioterapia. Przewodnik metodyczny dla studentów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej*, Olsztyn 1991.
- Borecka I., Wontorowska-Roter S., *Biblioterapia w edukacji dziecka niepełnosprawnego intelektualnie*, Wałbrzych 2003.
- Czarnecka I., *Rozwój szkolnictwa specjalnego w latach 1918–1939: realia i oczekiwania*, Warszawa 2021.
- Doroszewska J., *Dorobek Instytutu Pedagogiki Specjalnej w zakresie teorii i praktyki pedagogiki specjalnej*, [w:] *50-lecie Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej 1922–1972*, Warszawa 1972, s.14–43.
- Doroszewska J., *Fragmety bibliografii Marii Grzegorzewskiej*, „Ruch Pedagogiczny” 1964, nr 6, s. 8–18.

---

<sup>76</sup> Zagadnienia te są przedmiotem badań publikowanych m.in. na łamach „Szkoly Specjalnej”, w której ukazały się artykuły Elżbiety Więckowskiej (*Tyflografika*, „Szkola Specjalna” 2009, nr 1, s. 53–65; *100 lat polskiej książki brajlowskiej. Problematyka adaptacji podręczników szkolnych*, „Szkola Specjalna” 2017, nr 1, s. 53–62); Małgorzaty Wojtatowicz (*Wykorzystanie tablicy interaktywnej w szkole specjalnej. Cz. VIII*, „Szkola Specjalna” 2013, nr 5, s. 366–375); Marzenny Zaorskiej (*Obraz osoby niepełnosprawnej w bajkach i baśniach warmińskich (w tym w bajkach i baśniach ludowych)*, „Szkola Specjalna” 2015, nr 4, s. 260–267); Justyny Kotowicz, (*Kompetencje w polskim języku migowym i umiejętność rozumienia czytanego tekstu u uczniów G/głuchych*, „Szkola Specjalna” 2020, nr 3, s. 165–174); Beaty Antoszewskiej (*Nauczyciele szkół zorganizowanych w podmiotach leczniczych – teoretyczna i empiryczna analiza zagadnienia*, „Szkola Specjalna” 2021, nr 2, s. 85–100); Małgorzaty Szeroczyńskiej (*Dostępność cyfrowa stron internetowych podmiotów publicznych dla osób z niepełnosprawnościami*, „Szkola Specjalna” 2021, nr 3, s. 223–236); Weroniki Górskiej (*Dostęp i identyfikacja nowoczesnych technologii usprawniających jakość życia osób z niepełnosprawnością w świetle badań*, „Szkola Specjalna 2023”, nr 4, s. 259 i n.).

- Doroszevska J., *O Instytucie Pedagogiki Specjalnej i jego twórcy Marii Grzegorzewskiej*, Warszawa 1963.
- Drozdowicz K., *Maria Grzegorzewska w moich wspomnieniach*, [w:] *Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej*, wybór i oprac. U. Eckert, M. Gawarecka, Warszawa 1989, s. 125–126.
- Fedorowicz M., *Specjalne materiały czytelnicze dla osób niepełnosprawnych. Zarys dziejów – formy – obieg społeczny*, Toruń 2002.
- Gasik W., *Ewolucja edukacji specjalnej*, [w:] *Edukacja osób niepełnosprawnych*, red. A. Hulek, Warszawa 1993.
- Głodkowska J., Lewandowska-Tarasiuk E., *(Nie) ulotne myśli Marii Grzegorzewskiej. Książka do pisania*, Kraków 2022.
- Gostyńska D., *Terapia czytelnicza*, „Bibliotekarz” 1977, nr 3, s. 65–70.
- Górska W., *Dostęp i identyfikacja nowoczesnych technologii usprawniających jakość życia osób z niepełnosprawnością w świetle badań*, „Szkoła Specjalna 2023”, nr 4, s. 259–275.
- Grzegorzewska M., *Analiza wartości rewalidacyjnych metody „ośrodków pracy”*, „Szkoła Specjalna” 1957, nr 1, s. 6–32.
- Grzegorzewska M., *Dążenia rozwojowe i zagadnienia niepokojące w pedagogice specjalnej krajów języka francuskiego na Zachodzie*, „Szkoła Specjalna” 1961, nr 2, s. 65–81.
- Grzegorzewska M., *Głuchociemni*, Warszawa 1928.
- Grzegorzewska M., *Józefa Joteyko*, Warszawa 1928.
- Grzegorzewska M., *Kształcenie nauczycieli-wychowawców*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1963, nr 2, s. 25.
- Grzegorzewska M., *Listy do młodego nauczyciela. Cykl I–III*, Warszawa 1996.
- Grzegorzewska M., *Metodyka nauczania i wychowania dzieci niewidomych*, „Szkoła Specjalna” 1928/29, nr 3–4, s. 186–188.
- Grzegorzewska M., *Nauczyciel w chwili obecnej*, 1933/34, „Ruch Pedagogiczny”, nr 3, s. 77–82.
- Grzegorzewska M., *Niewidomi, którzy odzyskali wzrok*, „Szkoła Specjalna” 1927/28, nr 2, s. 72–80.
- Grzegorzewska M., *Nowe drogi w nauczaniu głuchoniemych*, „Szkoła Specjalna” 1932/33, nr 1, s. 1–14.
- Grzegorzewska M., *O konieczności zorganizowania specjalnego szkolnictwa dla dzieci anormalnych w Polsce*, „Roczniki Polskiej Ligi Nauczania” 1918, nr 3–4, t. 1, s. 107–119.
- Grzegorzewska M., *Orientowanie się niewidomych w przestrzeni*, „Szkoła Specjalna” 1926/27, nr 4, s. 197–204.
- Grzegorzewska M., *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, „Szkoła Specjalna” 1924, nr 1, s. 15–21.
- Grzegorzewska M., *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, „Szkoła Specjalna” 1928/29, nr 3–4, s. 149–169.
- Grzegorzewska M., *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, „Szkoła Specjalna” 1928/29, nr 3–4, s. 191–193.

- Grzegorzewska M., *Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej. Losy wojenne i odbudowa Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej*, „Szkola Specjalna” 1946/47, nr 1, s. 6–12.
- Grzegorzewska M., *Prace wychowawcze w zakresie pedagogiki specjalnej w 20-leciu PRL*, „Szkola Specjalna” 1964, nr 4, s. 214–230.
- Grzegorzewska M., *Przygotowanie nauczycieli do chwili obecnej*, „Chowanna” 1937, nr 9, s. 385–396.
- Grzegorzewska M., *Psychologia niewidomych*, Warszawa 1930.
- Grzegorzewska M., *Roczne studium dla Sędziów dla Nieletnich przy PIPS*, „Szkola Specjalna” 1963, nr 1, s. 92–96.
- Grzegorzewska M., *Sądy dla nieletnich jako jeden z czynników profilaktyki przestępczości i projekty reform w tej dziedzinie*, „Szkola Specjalna” 1929/30, nr 4, s. 213–232.
- Grzegorzewska M., *Struktura psychiczna czytania wzrokowego i dotykowego*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1926/27, nr 1, s. 107–121.
- Grzegorzewska M., *Struktura psychiczna tzw. „zmysłu przeszkód” niewidomych*, „Szkola Specjalna” 1925/26, nr 4, s. 193–203.
- Grzegorzewska M., *Struktura wyobrażeń surogatowych u niewidomych*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1926/27, nr 2/4, s. 301–324.
- Grzegorzewska M., *Studium na temat rozwoju uczuć estetycznych. Badania z zakresu estetyki eksperymentalnej prowadzone wśród uczniów szkół brukselskich*, tłum. H. Lubicz-Trawkowska, Warszawa 2012.
- Grzegorzewska M., *Szkie pogadanki dla głuchoniemych*, „Szkola Specjalna” 1926/27, nr 1, s. 1–9.
- Grzegorzewska M., *Szkolnictwo specjalne*, [w:] *Encyklopedia wychowania*, red. S. Łempicki, W. Gottlieb, B. Suchodolski, t. 3, z. 1, Warszawa 1937/38.
- Grzegorzewska M., *Z notatek o nauczycielu-wychowawcy*, „Szkola Specjalna” 1957, nr 3, s. 147–153.
- Grzegorzewska M., *Zjawisko kompensacji u niewidomych i głuchych*, „Zeszyty Problematyczne Nauki Polskiej” 1959, t. 16, s. 38–85.
- Grzegorzewska M., *Znaczenie psychopedagogiki dziecka anormalnego w studiach nauczyciela*, „Ruch Pedagogiczny” 1921, nr 1–3, s. 10–15.
- Grzegorzewska M., *Znaczenie wychowawcze osobowości nauczyciela*, „Chowanna” 1937/38, nr 1/5, s. 13–18.
- Grzegorzewska M., *Znaczenie wychowawcze osobowości nauczyciela*, [w:] *tejsze*, *Wybór pism*, Warszawa 1964.
- Han-Ilgiwicz N., *Maria Grzegorzewska*, [w:] *Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej*, wybór i oprac. U. Eckert, M. Gawarecka, Warszawa 1989, s. 137–138.
- Hellmann J., *Szkoły i zakłady dla dzieci anormalnych jako kwestia społeczna oraz projekt sieci szkół specjalnych na terenach Rzeczypospolitej w związku z materiałami statystycznymi*, Warszawa 2021.
- Historia nauki polskiej*, t. V: 1918–1951, red. B. Suchodolski, Wrocław 1992.
- Hryniewicka A., *Maria Grzegorzewska – psychologia wobec niepełnosprawności*, [w:] *Najwybitniejsze kobiety w psychologii XX wieku*, red. S. Volkmann-Raue, H.E. Lück, Gdańsk 2015, s. 351–357.

- Hryniewicka A., *W stronę człowieka... O odwadze twórczego myślenia Marii Grzegorzewskiej*, Warszawa 2022.
- Hryniewicka A., *Warszawskimi śladami Marii Grzegorzewskiej*, „Szkola Specjalna” 2002, nr 3, s. 165–177.
- Jaroszewski Z., *Maria Grzegorzewska w historii polskiej nauki*, „Szkola Specjalna” 1967, nr 3, s. 217–223.
- Jezierska E., *Obserwacje nad rozwojem głuchociemnej Krystyny Hryszkiewicz*, Warszawa 1963.
- Kirejczyk K., *Działalność związkowa i społeczna Marii Grzegorzewskiej*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej 7 XI 1969 r.*, red. J. Doroszevska, M. Falski, R. Wroczyński, Warszawa 1972.
- Kotowicz J., *Kompetencje w polskim języku migowym i umiejętność rozumienia czytanego tekstu u uczniów G/głuchych*, „Szkola Specjalna” 2020, nr 3, s. 165–174.
- Krauze B., *Bibliografia prac Marii Grzegorzewskiej i publikacji o niej (1916–1993)*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Pedagog w służbie dzieci niepełnosprawnych*, red. E. Żabczyńska, Warszawa 1995, s. 196–224.
- Krauze B., *O Marii Grzegorzewskiej wspomnienie*, „Szkola Specjalna” 1983, nr 4, s. 243–251.
- Krauze B., *Publikacje o Marii Grzegorzewskiej*, „Szkola Specjalna” 1971, nr 1, s. 60–65.
- Kulbaka J., Dudek M., *Szkice z dziejów kształcenia specjalnego. Skala i konsekwencje zbrodniczych ideologii względem niepełnosprawności w XX wieku*, „Forum Pedagogiczne” 2022, nr 1, s. 71–86.
- Kulbaka J., *Kształcenie specjalne w dwudziestoleciu międzywojennym. Twórczynie pedagogiki specjalnej*, „Forum Pedagogiczne” 2019, s. 78–101.
- Kulbaka J., *Maria Grzegorzewska – pionierka polskiej pedagogiki specjalnej. Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej – najstarsza uczelnia pedagogiczna w Polsce. Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej*, „Kronika Sejmowa” 2022, nr 37 (942), s. 142–168.
- Kulbaka J., *Niepełnosprawni. Z dziejów kształcenia specjalnego*, Warszawa 2012.
- Kulbaka J., *Special education in Poland (until 1989) historical perspective*, [w:] *Interdisciplinary Contents of Special Pedagogy*, nr 27, red. I. Chrzanowska, Poznań 2019.
- Kulbaka J., *Więziennictwo w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. ze szczególnym uwzględnieniem Kodeksu Karzącego z 1818 roku*, „Resocjalizacja Polska” 2021, nr 2.
- Kulbaka J., *Wskazania Marii Grzegorzewskiej z 1918 r. w sprawie szkolnictwa specjalnego. Geneza i działalność Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej (1922–1976)*, „Szkola Specjalna” 2023, nr 2, s. 85–97.
- Lipkowski O., *Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie 1922–1982*, Warszawa 1983.
- Maria Grzegorzewska (1888–1967). Nota biograficzna*, „Szkola Specjalna” 1967, nr 3, s. 207–217.
- Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej 7 XI 1969 r.*, red. J. Doroszevska, M. Falski, R. Wroczyński, Warszawa 1972.
- Maria Grzegorzewska. Pedagog w służbie dzieci niepełnosprawnych*, red. E. Żabczyńska, Warszawa 1995.

- Nurowski E., *Działalność społeczna*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Pedagog w służbie dzieci niepełnosprawnych*, red. E. Żabczyńska, Warszawa 1995, s. 82–86.
- Okoń W., *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa 2000.
- Pamiętnik Państwowego Instytutu Nauczycielskiego*, red. W. Radwan, Warszawa 1934.
- Ryll H., *Stan szkolnictwa specjalnego w ostatnim piętnastoleciu*, „Szkola Specjalna” 1938/39, nr 1–2, s. 147–157.
- Sprawozdanie z I Polskiego Zjazdu Nauczycieli Szkół Specjalnych*, „Szkola Specjalna” 1925, nr 2, s. 69–124.
- Sprawozdanie z II Polskiego Zjazdu Nauczycieli Szkół Specjalnych*, „Szkola Specjalna” 1934/35, nr 1, s. 49–269.
- Szeroczyńska M., *Dostępność cyfrowa stron internetowych podmiotów publicznych dla osób z niepełnosprawnościami*, „Szkola Specjalna” 2021, nr 3, s. 223–236.
- Tomasiak E., *Przyjaźń w pedagogice Marii Grzegorzewskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2004, nr 3–4, s. 89–94.
- Tomasik E., *Czytelnictwo i biblioterapia w pedagogice specjalnej*, Warszawa 1992.
- Tomasik E., Kornet G., *Zagadnienia pedagogiki specjalnej w literaturze. Przewodnik bibliograficzny*, Warszawa 1986.
- Tomasik E., *Maria Grzegorzewska – człowiek i dzieło*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, nr 1–2, s. 224–230.
- Tomasik E., *Marii Grzegorzewskiej listy do przyjaciół*, Warszawa 2002.
- Tomasik E., *Ocalić od zapomnienia. Maria Grzegorzewska w relacjach ze współczesnymi*, Warszawa 1998.
- Wawrzynowski M., *Opieka wychowawcza nad dziećmi upośledzonymi umysłowo*, Warszawa 1931.
- Wieckowska E., *100 lat polskiej książki brajlowskiej. Problematyka adaptacji podręczników szkolnych*, „Szkola Specjalna” 2017, nr 1, s. 53–62.
- Wieckowska E., *Tyflografika*, „Szkola Specjalna” 2009, nr 1, s. 53–65.
- Wojnar I., *Problematyka estetyczna w myśli Marii Grzegorzewskiej*, [w:] *Stulecie urodzin Marii Grzegorzewskiej. Materiały sesji naukowej 18 IV 1988*, red. E. Dąbrowska, Warszawa 1990, s. 21–29.
- Wojtatowicz M., *Wykorzystanie tablicy interaktywnej w szkole specjalnej. Cz. VIII*, „Szkola Specjalna” 2013, nr 5, s. 366–375.
- Wroczyński R., *Maria Grzegorzewska w polskiej myśli pedagogicznej*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej 7 XI 1969 r.*, red. J. Doroszevska, M. Falski, R. Wroczyński, Warszawa 1972, s. 52–53.
- Wroczyński R., *Maria Grzegorzewska w polskiej myśli wychowawczej*, „Szkola Specjalna” 1970, nr 1, s. 2–9.
- Zaorska M., *Obraz osoby niepełnosprawnej w bajkach i baśniach warmińskich (w tym w bajkach i baśniach ludowych)*, „Szkola Specjalna” 2015, nr 4, s. 260–267.
- Zawieyski J., *Maria Grzegorzewska*, [w:] *Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej*, wybór i oprac. U. Eckert, M. Gawarecka, Warszawa 1989, s. 14.
- Żebrowska M., *Maria Grzegorzewska jako psycholog*, [w:] *Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej 7 XI 1969 r.*, red. J. Doroszevska, M. Falski, R. Wroczyński, Warszawa 1972, s. 56–76.

### **Źródła drukowane:**

Dz.Urz. MWRiOP 1920, nr 12/32, poz. 86.

Dz.Urz. MWRiOP 1921, nr 20, poz. 203.

Dz.Urz. MWRiOP 1922, nr 24, poz. 300.

Dz.Urz. MWRiOP 1922, nr 27, poz. 300.

Dz.Urz. MWRiOP 1929, nr 2, poz. 23.

Dz.Urz. MWRiOP 1930, nr 2, poz. 25.

Dz.Urz. Min. Ośw. 1945, nr 4, poz.193.

Dz.Urz. Min. Ośw. 1950, nr 5, poz. 75.

Dz.Urz. Min. Ośw. 1958, nr 5, poz. 50.

Dz.U. PRL 1970, nr 13, poz. 115.

Dz.U. 1976, nr 15, poz. 93.

### **Źródła niedrukowane**

Archiwum APS, sygn. 535/11.

### **Netografia**

[www.aps.edu.pl](http://www.aps.edu.pl)

### **Streszczenie**

Tekst ma na celu przedstawienie działalności naukowej i organizacyjnej Marii Grzegorzewskiej uważanej za twórczynię pedagogiki specjalnej w Polsce. W artykule uwzględniono m.in. źródła drukowane i niedrukowane oraz reprezentatywne dla omawianej problematyki opracowania naukowe (zwarłe, czasopiśmiennicze i inne). Tekst został przygotowany w konwencji badań opierających się na selekcji, deskrypcji i objaśnianiu tekstów pisanych.

**Słowa kluczowe:** Maria Grzegorzewska, Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej, kształcenie nauczyciel szkół specjalnych, działalność naukowa i piśmiennicza, pedeutologia, biblioterapia

## **Maria Grzegorzewska (1887–1967) – pioneer of specialist education in Poland. Scientific and organizational achievements**

### **Abstract**

Grzegorzewska was involved in creative special education in Poland. Content considerations are based on the analysis method. In an article regarding, among others, sources and non-printed and representative for the research issues discussed (compact, journals). The text was prepared based on explanatory research, which is included in the selection, description and explanation of written text.

**Keywords:** Maria Grzegorzewska, State Institute of Special Pedagogy, special education teacher education, scientific and writing activities, pedeutology, bibliotherapy